

CRITIQUE IN NEO-LIBERAL TIMES: POLITICAL PARALYSIS OR POTENTIALITY?

Critical Subjects and the (A)political Character of Critique
EVELINA JOHANSSON

Keywords

Critique, politics, neo-liberalism, agonism, feminism

Summary

This article analyzes the intricate relationship between feminism and critique, as it is played out in interviews conducted with self-identified Swedish feminists. It discusses how the informants describe feminism as a critical endeavour and understand feminists as critical subjects in connection to the neo-liberal context in which the informants articulate their feminist position and identity. It also analyzes how the informants understand critique as something that both complicates and enables feminist politics, relating the discussion to a conceptualization of the political – underlying the work of Wendy Brown, Chantal Mouffe and Nancy Fraser – as a combination of ongoing agonistic struggles and formations of collective normative projects based on discursive exclusions.

I den här artikeln analyserar Johansson den spänningsfyllda relationen mellan samtida radikal politik och kritik med utgångspunkt i en analys av intervjuer med självidentifierade feminister. Med hjälp av teorier om nyliberal subjektivering och nyliberalismens avpolitiserande effekter studerar hon hur kritik kan fungera både som en stoppkloss och som en motor för progressiv politik.

KRITIK UNDER DEN NYLIBERALA ORDNINGEN: POLITISK PARALYS ELLER POTENTIAL?

Kritiska subjekt och kritikens (a)politiska karaktär

EVELINA JOHANSSON

I boken *Revolutionens rosenvatten* diskuterar Lisa Gålmark kvinnans situation under den franska revolutionen utifrån det faktum att hon fungerade som symbol för den frihet som revolutionen innebar utan att få verklig tillgång till densamma. Förutom att illustrera den kvinnliga medborgarens lott under revolutionsåren sammanfattar Gålmark den kritik ur vilken feminismen som rörelse delvis är sprungen. När kvinnliga rösträttskämpar insåg att de inte var inbegripna i de demokratiska förändringar som 1789 års omvälvningar innebar organiserade de sig för att upplösa de revolutionära löftenas könsbestämda art (Gålmark 2016: 1). Den tidiga kvinnorrättsrörelsen byggde således på en immanent kritik av revolutionen och på uppmaningen att den skulle förverkliga sina ideal fullt ut. Det handlade om en kritik med politisk förändring som mål. Kate Soper argumenterar för hur feminismen har fortsatt att kännetecknas av sin transformativa kritik, till skillnad från kritik i form av en negativ utmaning av det rådande eller en kantiansk reflektion kring kunskapens gränser (Soper 1989).

Att beskriva feminism som kritik är emellertid inte en neutral utsaga och likhetstecknet som ofta görs mellan radikal politik och kritik har kommit att ifrågasättas. Till exempel diskuterar Talal Asad, Wendy Brown, Judith Butler och Saba Mahmood (Asad med flera 2013: xviii) hur den västerländska samhälls-

teoretiska kritiken och radikala politiken tenderar att övervärdera det överskridande kritiska subjektet framför radikal politik. Mahmood argumenterar på annat håll (Mahmood 2012: 29) för hur denna tradition har format västerländsk feministisk teori som har svårt att teoretisera motstånd som inte följer det överskridande mönstret utan istället sker genom underkastelse eller disciplinering av kroppen i en foucauldiansk mening. Asad förhåller sig även han skeptisk till den kantianska kritiktraditionen där det upplysta subjektet likställs med en förmåga att fälla omdömen bortom en auktoritet; en tradition som han emellertid menar att även Foucault ingår i. Enligt Asad tenderar radikalitet här att bli synonymt med ett subjektivt karaktärsdrag snarare än med politiska krav på förändring. Kritiska och myndiga subjekt konstrueras i kontrast mot okritiska och omyndiga subjekt, utifrån en kontext som allt som oftast är kolonialt präglad (Asad 2013: 50). Kritiken av traditionella auktoriteter som Asad pekar ut är även något som, enligt Nancy Fraser (Fraser 2013: 224ff), förenar delar av den samtida feminismen och den nyliberala ideologin vilket stundvis har gjort att dessa har kunnat profitera på varandra. Eve Kosovsky Sedgwick frågar sig därtill (Sedgwick 2002: 139) hurvida den kritiska hermeneutiska tradition som hon menar kännetecknar merparten feministiska och queera läsningar verkligen leder till politisk förändring eller om den i själva verket utmynnar i ett övervärderande av avslöjandet av förtryck som redan är känt. Utifrån detta breda fält av kritiska läsningar av den samtida kritiken

i dess politiska form tycks den transformativa och praktiskt orienterade kritik som Soper förknippar med feminismen ha trätt undan för en kritik som tar formen av en subjektiv åskådning eller en politisk identitet och som inte självklart är förknippad med politisk aktivitet. Det är det här problemområdet som motiverar de frågor som jag kommer att undersöka.

I den här artikeln analyserar jag relationen mellan samtida radikal politik och kritik med utgångspunkt i intervjuer med självidentifierade feminister. Artikeln inleds med en undersökning av betydelsen som kritik har för informanternas förståelse av vad som kännetecknar ett feministiskt perspektiv och feministisk praktik. Detta relateras till hur de beskriver sig själva som kritiska subjekt och hur detta kan förstås utifrån teorier om nyliberal subjektivering (Harvey 2005; Rottenberg 2014; Oksala 2011; Brown 2008; Fahlgren, Mulinari och Sjöstedt Landén 2016; Fahlgren, Nygren och Johansson 2016). Med hjälp av Browns (2001, 2008), Chantal Mouffes (2005, 2013, 2016) och Frasers förståelse (2003, 2011, 2018) av politik som konstituerat av å ena sidan kollektiva sammanslutningar och normativa gränsdragningar och å andra sidan pågående utmaningar av hegemoniska politiska projekt, analyserar jag där efter hur feministisk kritik både beskrivs som en politiskt passiviserande stoppkloss och som en politisk motor. Jag argumenterar slutligen för hur empirin visar på behovet av en feministisk kritik som tar spjörn mot nyliberalismens paralyserande tendenser och sätter det feministiska projektet snarare än det feministiska subjektet

i fokus. Innan jag beskriver empirin och påbörjar de empiriska analyserna kommer jag kortfattat att beskriva artikelns ingång till nyliberalism och hur nyliberalismen, med utgångspunkt i Brown, Fraser och Mouffe, kan förstås som ett hot mot det politiska.

Nyliberalism och hotet mot det politiska

Begreppet nyliberalism har kommit att bli så pass uttänjt att det, om det inte avgränsas, är ett trubbigt verktyg som i värsta fall endast betecknar det som uppfattas som ”dåligt” (Wilén 2017). I den här artikeln är delar av David Harveys analys av nyliberalismen centrala. Harvey beskriver nyliberalism som ekonomiska principer som framhåller att välbefinnande bäst uppnås genom individuellt entreprenörskap och frihet inom ett institutionellt ramverk som präglas av fria marknader, frihandel och stark äganderätt. Till skillnad från en liberal ekonomi där staten och marknaden ses som åtskilda, har staten inom nyliberalismen rollen att bereda väg för marknaden (Harvey 2005: 2, 11). Det handlar om ett aktivt ingripande som sprids genom regleringar, lagar och sociala normer. Förutom att beskrivas i termer av ett ekonomiskt skifte, används begreppet nyliberalism alltså även för att beskriva en ideologi som präglar andra sfärer än den strikt ekonomiska. Det handlar lika mycket om att skapa subjekt som sprider nyliberala värden och reglerar sig själva i enlighet med dessa värden som om politisk ekonomi. Det är de ideologiska och subjektiverande aspekter av nyliberalism,

snarare än de ekonomiska förändringarna och institutionella omstruktureringsarna, som är fokus för artikelns analyser.

Enligt Harvey kan nyliberalismens framgångar delvis förstås utifrån att den ideologiskt lyckades knyta an till redan förankrade värderingar, till exempel vikten av individuell frihet. Harvey menar, med utgångspunkt i denna förståelse, att varje politisk rörelse som håller den personliga friheten högt är känslig för nyliberal infiltrering. Nyliberalismen har med andra ord dragit nytta av den spänning mellan individuell frihet och rättvisa som präglade den europeiska och amerikanska vänsterrörelsen – och den feministiska rörelsen – under 70-talet (Harvey 2005: 41). Feminismen, med sitt insisterande på frigörelse på både ett individuellt och ett kollektivt plan, kan – utifrån Harveys analys – ses som ytterst sårbar för nyliberalismens ideal. Emancipation, som inom feministisk teori ofta beskrivs som både kollektiv och personlig riskerar alltså, i en kontext som framhåller det individuella som en viktig aspekt av förtrycket, att få en individualistisk prägel.

Cathrine Rottenberg beskriver, i likhet med Harvey, hur nyliberalismens ideologi knyter an till liberala ideal. Istället för ett möjliggörande av dessa ideal på en politisk nivå görs emellertid det enskilda subjektet ansvarigt för förverkligandet av dessa ideal inom nyliberalismen. Den nyliberala feminismen kännetecknas därför av en internaliserad revolution där frigörelse handlar om jagets inställning snarare än yttre hinder (Rottenberg 2014: 421). På så vis är liberalism och nyliberalism,

när det gäller deras respektive ideal, inte helt enkla att skilja åt. Istället kan nyliberalismen förstås som en intensifiering av liberalismens individualistiska frihetsbegrepp. Det nyliberala subjektet är, enligt Brown, ett subjekt som bär "odelat ansvar för sina handlingars konsekvenser" (Brown 2008: 184). Det är, som Johanna Oksala beskriver det, valet i sig snarare än vad vi kan välja som orienterar den nyliberala frihetskampen:

This excessive focus on free choice has been perhaps the most insidious aspect of neoliberal governmentality for the subject of feminism. The measure of women's liberation has become the individual choices we are able to make. (Oksala 2011: 117)

Glidningen mellan politisk emancipation och personlig frihet som Harvey med flera pekar ut som närvarande i progressiva kamper färgade av nyliberalismens frihetsbegrepp är betydelsefull för studiens analyser av hur informanterna beskriver sitt feministiska engagemang och sina ideal. Även den internaliserade revolution och individualisering som Rottenberg betonar är viktig. Med stöd i dessa perspektiv och i Siv Fahlgren, Katarina Giritli Nygren och Anders Johanssons läsningar förstår jag nyliberalismens frihetsbegrepp i termer av "en sträng moral" där risken att misslyckas som subjekt och att hamna i utanförskap leder till en subjektiv internalisering och disciplinering. Artikeln argumenterar för hur kritik, i den nyliberala kontext som mina informanter befinner sig i, tenderar att fungera desubjektiverande snarare än politiskt uppbyggligt. Det är viktigt att klargöra att jag inte menar att vissa subjekt är nyliberala medan andra inte är det. I egenskap av en hegemonisk ideologi påverkar nyliberalismen oss alla. Eller som Brown (2008: 219) utropar: "För guds skull, till och med dagens franska socialister är nyliberaler!" När nyliberalismen förstås som jag har beskrivit ovan utgör den ett direkt hot mot de ideal om *det politiska* som Browns, Frasers och Mouffes politiska tänkande rymmer. En gemensam utgångspunkt för dessa tre är förståelsen av det politiska rummet som kännetecknat av en kamp om makt och tolkningsföreträde. Brown beskriver politisk handling som en antagonistisk strid där vi inte kan luta oss tillbaka i förvissningen om att vi har rätt. Politik handlar istället om att ta makt och om att få rätt (Brown 2008: 133). Detta sker, som Leila Brännström och Sofie Tornhill pekar på, genom normativa praktiker (Brännström och Tornhill 2016: 86).

Mouffe beskriver på ett liknande sätt hur all politisk handling måste föregås av ett beslut där vi väljer att artikulera vår politik. Detta beslut sker genom utslutning och normativa gränsdragningar. "Politikens område" har som Mouffe skriver "att hantera det betingade" (Mouffe 2013: 57). För Mouffe "innebär den

konstitutiva utsidan och antagonismens grundläggande roll att varje politisk handling utgör ett *val* och en *uteslutning*” (Mukhtar-Landgren och Svärd 2016: 21). Våra värderingar och politiska ramverk är emellertid kontextuella och kan bara försvaras kontextuellt och det tillfälliga samförstånd kring etisk-politiska principer som står i centrum för det agonistiska samtalet står samtidigt öppet för olika tolkningar av dessa principer. Det rör sig om vad Mouffe beskriver som en agonistisk politik baserad på konfliktfylld konsensus där konflikt och agonism placeras i politikens mitt (Mouffe 2016: 99).

Browns och Mouffes fokus på positiva artikulationer och strävan efter hegemoni betyder således inte att kritiken inte har någon plats. Snarare är kritiken av politiska sammanslutningar grundläggande i och med att det fungerar som ett destabiliserande moment som tvingar politiska sammanslutningar att ta ansvar för sina gränsdragningar. Ett ansvarsfullt politiskt projekt låter sina gränsdragningar vara öppna för ifrågasättanden, eller för den process som Fraser beskriver i termer av reflexiv rättvisa. Med reflexiv rättvisa åsyftar Fraser att de kategorier och avgränsningar som olika politiska grupper nödvändigtvis behöver för att fungera politiskt alltid bör vara föremål för dialog och omförhandling (Fraser 2003: 43). Fraser själv beskriver sin teori om reflexiv rättvisa som en kombination av den agonistiska modellen och den habermasianska diskursetiska positionen:

I likhet med den agonistiska modellen bejakar den själva öppningsögonblicket, som bryter igenom normalrättvisans utestängningar och släpper in kravställare som den senare har lämnat obeaktade – vilket alltsammans uppfattas som nödvändigt för att bekämpa orättvisor. Men i likhet med den diskursetiska modellen bejakar den även slutögonblicket, som möjliggör politiska argument, kollektivt beslutsfattande och offentligt handlande vilket alltsammans betraktas som oundgängligt för att avhjälpa orättvisor. (Fraser 2011: 98)

De politiska ideal som Fraser, Brown och Mouffe framhåller står i direkt konflikt med nyliberalismen, så som den beskrivs ovan. Delvis då nyliberalismen angriper de demokratiska institutioner som är tänkta att husera det politiska samtalet (Mouffe 2005b: 5ff, 2016: 161ff), men även eftersom nyliberalismen har transformerat det politiska subjektet och den feministiska rörelsen och vänt dessa från det kollektiva (Brown 2008: 185; Fraser 2013: 209ff). Det prövande samtal som Brown, Fraser och Mouffe framhåller förutsätter kollektiva sammanhang, subjekt som identifierar sig med ett kollektiv och rörelser som sätter upp gemensamma politiska mål. Nyliberalismens individualisering av ansvar och misslyckande går stick i stäv med detta ideal om gemenskap, samtidigt som nyliberalismens

normaliserande och disciplinerande drag kan förstås som hämmande för det antagomistiska och prövande samtal som alla tre menar behövs för ett livskraftigt politiskt klimat. Nyliberalismens individualisering av politiken kombineras med en rädsla för uteslutning och marginalisering. På så vis kan nyliberalismen sägas skapa apolitiska kollektiva subjekt.

Analysens utgångspunkter

Intervjuerna som ligger till grund för artikeln utgör empirin i mitt avhandlingsarbete där jag studerar relationen mellan etik och politik under nyliberalismen. Merparten av informanterna har intervjuats vid två tillfällen, mellan 2013 och 2017. Tanken med två intervjuomgångar var att återvända till informanterna och ställa mer specifika frågor utifrån en analys av det som sades vid första tillfället. I intervjuerna har jag fokuserat på hur de beskriver sina feministiska sammanhang, sina feministiska ideal och sitt utövande av feminism. Jag har även ställt frågor om problem som de har upplevt under sitt feministiska engagemang och om positiva erfarenheter kopplat till detta engagemang, för att på så vis kunna få syn på viktiga konfliktlinjer men även orienterande ideal. I den andra intervjuomgången ställde jag, med utgångspunkt i en preliminär analys av den första omgångens intervjuer, frågor om hur de uppfattade kritikens plats och funktion inom de feministiska sammanhang som de befann sig i då kritik var ett av de teman som framträdde tydligt i första analysen av empirin.

Urvalet av informanter skedde *i viss*

mån slumpmässigt, då jag valde att intervjua deltagare i en resandekurs med feministiskt fokus. Detta innebar att jag inte på förhand hade bestämt mig för till exempel vilken åldersgrupp eller vilken typ av feminister jag skulle studera, även om jag var medveten om att kursen troligtvis inte attraherade liberala feminister eller feminister på högerflanken då skolan som höll kursen har en vänsterprofil. Resultatet av detta slumpmässiga urval blev en spridning i ålder (från 20 till 70 år) och även vad gäller de feministiska perspektiv som representerades: bland informanterna återfinns såväl queerfeminister som antirasistiska feminister, anarkofeminister, radikal-feminister och marxistiska feminister. Alla förutom en av informanterna hade svenskt ursprung, alla identifierade sig som kvinnor och merparten av informanterna levde lesbiskt vid tillfället för intervjuerna. Dessutom befann sig alla någonstans på vänsterskalan politiskt.

Det faktum att mina informanter i viss mån utgör en relativt brokig skara ser jag inte som ett problem utan snarare som en styrka. Jag är inte intresserad av att undersöka en tydligt avgränsad grupp utan vill istället fånga tendenser i det som Fraser beskriver som "vår tids kamper och förhoppningar" (Fraser och Jaeggi 2018: 201). Samtidigt visade sig alla mina informanter identifiera sig med ett vänsterfeministiskt projekt. Detta är intressant i relation till Harveys analys av nyliberalismens inflytande över de nya sociala rörelserna, då informanterna tillhör just de rörelser som Harvey menar att nyliberalismens lyckades särskilt väl

med att transformera. Även om min studie inte fångar den övergång mellan frigörelse och frihet som för Harvey är tidsbestämd, så kan informanterna likväl förstås som formade i den nyliberala kontext som Harvey beskriver. Informanternas vänsterorientering gör dem även lämpade att analysera utifrån Browns, Mouffes och Frasers politiska tänkande, då dessa tre – även om de studerar allmänna politiska villkor för vår tid – främst är upptagna av att förstå samtida progressiva rörelser, deras låsningar och möjligheter att bedriva radikal politik.

I den här artikeln får ni möta fyra av de sammanlagt tolv informanterna som ingår i studien: Kim, Rut, Amanda och Lena (namnen är valda av informanterna själva). Urvalet motiveras genom att intervjuerna med dessa var de där kritik diskuterades mest ingående samt av att de positioner som framträdde i dessa uttömde de viktigaste positionerna i materialitet i sin helhet (alla intervjuer kom på ett eller annat sätt att innehålla frågan om kritik och påminde i hög utsträckning om de fyra som jag kommer att behandla här). På så vis kan citaten som används i artikeln förstås som belysande exempel på teman som återfinns i stora delar av materialet. Men urvalet har inte enbart skett utifrån denna exemplifierande logik. Jag har även valt dem för att jag anser att de hjälper mig att diskutera intressanta konflikter, spänningar och svårigheter inom feministisk teori och politik. I relation till de specifika frågor som den här artikeln undersöker var dessa informanter särskilt goda ”samtalspartners” som hjälpte mig

att resonera kring den komplexa relationen mellan feminism och kritik idag. Jag gör alltså inte anspråk på att generalisera mitt resultat empiriskt. Frågan om huruvida de positioner som jag har identifierat i mitt material är utbredda inom den feministiska rörelsens olika delar måste besvaras av en annan studie. Denna artikel kan ses som ett första explorativt steg som med en tydlig teoretisk förankring rör sig i en sådan riktning.

I min analys av intervjuerna har jag inte tolkat mina informanternas kroppsspråk eller tolkat intervjuerna utifrån de livsberättelse som också har framkommit i intervjuerna, utan istället intresserat mig för hur informanternas utsagor kan relateras till nyliberala diskurser. Jag är intresserad av hur denna diskurs sätter upp ramar för informanterna. I likhet med Luc Boltanski och Eve Chiapello, som argumenterar för vikten av att inte reducera människor till entydiga diskurser, utgår jag från mina informanternas kritiska förmåga och kapacitet att urskilja en diskrepans mellan diskurser och ideologier och vad de själva erfar (Boltanski och Chiapello 2005: xx). Detta betyder att jag är intresserad av hur informanternas förhållande till feminism både kan ses som betingat av, men även som ett motstånd mot, specifika politiska förutsättningar och ideal.

Genom intresset för relationen mellan feministiska ideal och erfarenheter av olika feministiska sammanhang knyter studien av till ett fält av feministisk rörelseforskning. Här kan bland andra sociologen Catrin Wasshede (2010) och genusvetaren Anna Olovsson Lööf (2014) näm-

nas. Medan Wasshede studerar politiska aktivister i den utomparlamentariska vänstern i Göteborg med fokus på sexualitet och sexuell identitet undersöker Olovsson Lööf dragkingande som praktik, politik och begär. Även sociologen Linn Egeberg Holmgrens avhandling *IngenMansLand* (2011) tangerar studien genom dess fokus på profeministiska mäns förståelse av sig själva som feminister. Den viktigaste skillnaden mellan deras studier och denna artikel är att ingen av dessa belyser sitt material i ljuset av teorier om nyliberalismens villkor och om det politiska som det förstås i föreliggande artikel.

Feminismens medvetna subjekt och vikten av att välja själv

Relationen mellan kritik och radikala politiska rörelser som bland andra Asad, Butler och Mahmood identifierar som ett kännetecken för vår samtid är närvarande i min empiri (Asad med flera 2013; Mahmood 2012). Ett flertal av informanterna framhåller relationen mellan kritik och feminism som central för deras förståelse av vad som kännetecknar ett feministiskt perspektiv och feministiska praktiker. När jag frågar Kim om vilka hennes feministiska ideal är så lyfter hon särskilt feminismens förmåga till självkritik:

Jag tänker att det till exempel är att vara kritisk, vilket jag tycker att feminismen är väldigt bra på. Att ifrågasätta sina egna rum, att inte tänka "det här är en trygg plats, då kan vi alla slappna av [...] att hela tiden vara vaksam kring att det kan komma nya maktspekter, som med djurrätt, till exempel maten vi äter, det är inte fritt från förtryck [...]. Så det är väldigt mycket det här ifrågasättandet. Lyssna på och efter vilka röster det är som lyssnas på.

Kritik är för Kim ett slags medvetenhet om det politiska projektets ramar och en öppenhet inför att ifrågasätta dessa ramar. Att utöva feminism blir, enligt Kim, detsamma som att inta ett kritiskt förhållningssätt och att inte vila i det redan etablerade. Även Rut beskriver feminismen som ett kritiskt tankesätt:

Hur en förhåller sig till världen. Att en förhåller sig kritiskt till maktstrukturer och jag tänker nu när jag går min utbildning. Hur jag förhåller mig till fakta, hur det är uppbyggt kring en norm, så ja normkritisk tänker jag att feminismen är. Ställa frågor, vad menar ni, vilka är det som det handlar om egentligen, vilka premieras av det här rådande tankesättet. Så ja, det handlar väl om att hela tiden ifrågasätta det rådande.

Feministisk kritik handlar för Rut, liksom för Kim, om att destabilisera rådande normer och maktstrukturer. Till skillnad från Kim, som beskriver denna kritik

som en självkritik inom en rörelse som ständigt ifrågasätter sina egna gränsdragningar och normativa föreställningar, beskriver Rut kritiken som någonting som riktas mot rådande tankesätt och normer med utgångspunkt i ett feministiskt tankesätt. Både Kims och Ruts framhållande av kritiken som ett positivt värde ligger i linje med den förståelse av kritik som Butler framför i sin läsning av Foucaults ”etiska vändning”, där hon framhåller just förmågan att förhålla sig kritiskt och inte anpassa sig till normer, som ett gott politiskt värde (Butler 2002: 4). Men det handlar inte enbart om att rikta kritik mot normer. Den ”kritiska etik” som Butler förespråkar handlar även om hur subjektet vänder sig, inte bara mot världen, utan även mot sig själv – eller hos Kim mot den egna rörelsen – genom att arbeta med att frigöra sig själv från normer genom ett transformativt arbete med den man kommit att bli. Det handlar om att kultivera jagets kritiska relation till sig själv och förhålla sig till sig själv som kritikens objekt och inte bara kritikens subjekt.

Förståelsen av feminismen som en kritik som innefattar odlandet av en ifrågasättande relation till det rådande, vilket även handlar om att ifrågasätta sig själv, hänger i min empiri återkommande gånger ihop med betoningen av det fria valet. Det kritiska subjektet identifieras som det subjekt som väljer i enlighet med sina egna begär snarare än utifrån normativa påbud. Informanten Amanda beskriver hur just möjligheten att kunna välja själv är en viktig fråga för henne:

Jag tänker att det är viktigt för att vi ska kunna vara fria och att vi ska kunna välja relationer som passar oss och våra behov. Sen kanske man väljer att leva i en tvåsam relation, men då har man i alla fall gjort ett fritt val, men det är viktigt för att vi ska bli medvetna om vilka val vi gör.

För Amanda tycks det inte vara fel att leva i en tvåsam relation *per se*, så länge som det är resultatet av ett självständigt, medvetet och fritt val. De ord Amanda väljer, att ”kunna välja”, ”passar oss”, ”våra behov”, ”fritt val” och ”medvetna val” är tydligt rotade i en marknadsorienterad vokabulär, där politisk frihet beskrivs just i valfrihetens snarare än frihetens termer. Att vara fri handlar inte specifikt om *vad* man väljer utan om *hur* man väljer det (Oksala 2011). Även Kim beskriver ifrågasättandet av och medvetenheten om normer som centralt för hennes förståelse av vad feminism är och framhåller just den reflekterande hållningen och det egna valet som en viktig aspekt:

Men det är så mycket, det genomsyrar allt, hur man, vilka val jag gör i livet. Hur jag väljer att leva mitt liv, att jag har en analys kring olika maktordningar och tar in perspektiv kring det jag gör, att det ska vara reflekterat och medvetet

och att jag ifrågasätter många normer. Sedan kan det ju vara så att jag följer normer också, men jag har ändå reflekterat kring saker och så, ändå.

Medan feminister ur en radikalfeministisk och marxistisk tradition, bland andra Shulamith Firestone, till exempel menar att en heterosexuell relation i ett kapitalistiskt samhälle i sig är förtryckande, tycks den förståelse av förtryck och frihet som underbygger Kim och Ruts förståelse baseras på en idé om att det är subjektets inställning snarare än strukturella förhållanden som avgör vilka praktiker som är förtryckande och inte (Firestone 2015/1970). Det handlar i mångt och mycket om att visa att man tar ansvarsfulla och medvetna beslut om hur man lever sitt liv, och om att ha rätt kritiska inställning (Rottenberg 2014). Rut uttrycker även – i ett resonemang som knyter an till både Amandas och Kims beskrivningar – vikten av att bli erkänd som ”icke-normig”, då hennes ”femmiga” attribut kan få det att verka som att hon inte är lika queer som andra inom de queerkretsar som hon befinner sig i:

[P]å något sätt har det kanske blivit viktigt för mig att identifiera mig som det, och att det har varit viktigt för mig och började bli viktigt för mig när vi hade vår första intervju och jag tänkte att ”Jo, men det här är viktigt för mig”, för jag hade känt att jag kan passera i normsamhället, och hade en slags känsla av, ”Får jag lov att uttrycka mina feminina begär?”, att jag tycker om att klä upp mig, är det ok i ett queert sammanhang eller i ett feministiskt sammanhang? Att det kanske har varit tabu och att folk läser en som mer ”normig” än andra.

Rut beskriver i citatet ovan hur hon som femmeperson tenderar att bli läst som mindre radikal än andra feminister i och med att hon passerar i normsamhället, som i citatet kontrasteras mot queerkretsarna hon befinner sig i. Längre fram i vår intervju beskriver Rut hur de femmeaktivistiska grupper som hon har varit aktiv i har arbetat med att uppvärdera femmeidentitet i queera sammanhang, för att ge femmefeminister ett erkännande som de tidigare inte haft. Detta görs delvis genom att poängtera att det inte rör sig om en ”vanlig” femininitet som femmefeminister utövar, trots att det kan förefalla så på ytan. Wasshede beskriver, med utgångspunkt i diskussionen om heterosexualitet, hur hennes informanter påtalar vikten av att inte framstå som ett omedvetet offer för normer och hur heterosexualitet legitimeras genom att omtalas som någonting politiskt genomtänkt (Wasshede 2010: 105, 188). Både i min och Wasshedes empiri tycks erkännandet av det egna subjektets kritiska reflektion och medvetenhet vara viktiga för våra informanternas politiska orientering, som struktureras utifrån en vilja att erkännas som personer som inte på ett oreflekterat sätt lever normativa

liv utan som har valt att leva dessa liv. Medan Wasshede inte placerar detta i en nyliberal kontext menar jag att en sådan analys ger viktiga nycklar för att belysa det frihetsbegrepp som Rut framhåller.

Att förhålla sig till feminism som en slags medvetenhet snarare än en specifik praktik kan förstås med hjälp av Asads analys av hur ”kritisk” tenderar att förknippas med det subversiva subjektet framför den subversiva politiken (Asad 2013: 21). Det som blir fokus här är momentet att inte underkasta sig en auktoritet, i det här fallet heteronormativa mönster, genom att aktivt visa på psykologisk autonomi och möjlighet att välja i förhållande till dessa mönster. Om frigörelse inom en nyliberal ideologi förstås som subjektets förhållningssätt, som Rottenberg hävdar (2014: 421), så måste subjektet manifesteras sitt eget förhållningssätt för att bli erkänt som ett fritt subjekt. Det feministiska kritiska subjektet som framträder i mitt empiriska material ligger således mycket nära den självreflekterande och upplysta medborgaren som nyliberalismen menas premiära och producera och som är ansvarig för att utöva sin egen frihet och som ”till skillnad från de andra, kan förhålla sig kritiskt och ironiskt till och med till de normer som hen själv är beroende av” (Fahlgren med flera 2016: 34). Samtidigt som mina informanter ofta är uttalat kritiska mot ideal förknippade med det liberala subjektet och nyliberalism, genom att bland annat förespråka kollektiva boendeformer och framhålla vikten av att få vara sårbar, framträder ändå dessa ideal tydligt i intervjuerna.

Detta kan förstås med utgångspunkt i Harveys diagnos (2005) av nyliberalismens effekter på vår tids radikala rörelser. Nyliberalismen har, så att säga, kidnappat rörelser vars ideal i grund och botten går på tvärs med den kapitalistiska ordning som nyliberalismen upprätthåller. Genom nyliberalismens fokus på subjektets egna val och rätt att välja själv framstår – som den brittiska feministiska filosofen Nina Power uttrycker det – allt som feministiskt, så länge kvinnor själva vill ha och aktivt har valt det (Power 2011; se även Oksala 2011).

Jag har här analyserat hur några av mina informanter beskriver kritik som en viktig del av deras feministiska engagemang, genom att den kritiska praktiken skapar en distans och en förmåga att analysera rådande normer och strukturer. Jag har även visat hur den koppling som görs mellan feminism och kritik förbinds med en konstruktion av det feministiska subjektet i sig som kritiskt och distanserat, vars frihet beskrivs i termer av valfrihet. Den feministiska kritiken blir här, utifrån den distinktion som Soper gör, i mindre utsträckning transformativ och i högre utsträckning reflekterande, då kritiken inte får formen av en politisk praktik i första hand utan snarare blir ett subjektivt förhållningssätt eller en subjektiv förmåga. Jag har även diskuterat hur detta kan förstås i relation till ett internaliserat nyliberalt frihetsbegrepp, där frihet handlar om subjektets inställning. Men vad betyder detta fokus på individens kritiska förmåga och frihet som en slags kritisk inställning för den form som kritiken tar och hur

beskrivs de politiska konsekvenserna för feministisk kritik i min empiri? Jag kommer nu, med utgångspunkt i Browns, Frasers och Mouffes förståelse av politiskt handlande som konstituerat av nödvändiga utslagningar som ständigt bör vara föremål för debatt och omförhandlingar samt en analys av det specifika ansvar och skuld som läggs på individen inom det nyliberala subjektsparadigmet, att närma mig hur informanterna Rut, Amanda och Lena beskriver hur feministisk kritik både kan försvåra och berika försök att bedriva feministisk kamp.

Kritiken som politisk paralys och potential – från nyliberalism till feministisk agonism

I min första intervju med Rut beskriver hon känslor av politisk blockering som hon har haft under sin tid inom den feministiska rörelsen, en blockering som i sin tur beskrivs som grundad i en rädsla för att få feministisk kritik eller framstå som fördomsfull:

R: Ja, och jag har med mig det från teatern, att låt oss testa och så blir det fel, vad synd! Det blev fel, men det är ingen fara. Jag försökte fråga en lärare om det men hon förstod inte min fråga, men dom som höll på under 80-talet så här, dom var vita, dom var medelklass och lesbiska och dom gjorde sin grej. Fick de kritik för det och ifrågasatte de sig själva eller gjorde dom bara saker för att vi måste göra något? Just den grejen, vi måste göra saker hela tiden och då är det väl bättre att man gör någonting istället för att sitta och tänka ”hur ska vi göra, hur ska vi göra?”. Sen får det gå fel, och då får man göra det igen. Sen ska man förstås inte hålla på och göra saker för görandets skull.

Men jag känner mig lite begränsad. Ibland känner jag att jag bara vill få göra saker och sen inse att jag gjorde fel. Men sen kommer någon och säger, fast det är farligt det där, och att jag också kan känna mig hämmad i hur jag pratar. Att jag känner att nu säger jag fel, jag måste säga rätt. Nu pratar jag om det här förtrycket på fel sätt och att det blir kopplat till mina fördomar.

E: Att det blir kopplat till vem du ”är”?

R: Ja, att jag inte har insett hur det är. Vi hade crip theory och så skulle vi tala om personer med funktionsvariationer och jag blir helt hämmad. Vad ska jag säga, och hur ska jag prata om det här för jag har ingen erfarenhet av det här. Kan jag tycka någonting om det här? Och så säger jag, att jag tycker det här, och så ser jag att någon annan tänker att men du tänkte inte på det här. Och så tänker jag, varför sa jag det, vilket ju egentligen är jättebra för då inser jag ju

att, ja just det, varför tänkte jag så. Jag tänker mig att det är viktigt att inte slå på sig själv för att man en gång har tänkt en grej och att man sen kan ändra sig.

Medan Rut beskriver hur hennes politiska ideal är att testa för att se hur det blir och att sedan göra på ett annat sätt så beskriver hon samtidigt hur hon upplever att misstag inom den feministiska rörelsen ofta blir förknippade med hennes person och hennes brister snarare än med en specifik politisk handling. Jo Freeman beskriver, på ett sätt som talar med Ruts erfarenhet, hur kritik inom de feministiska sammanhang som hon befann sig i under 1970-talet kom att ta formen av personlig och individuellt inriktad kritik, där det inte var idéerna utan istället personen som stod i fokus för kritiken. Att tänka fel blir här ett bevis på ett felaktigt förhållningssätt, att vara fel, snarare än en kritik av själva tanken:

Sådana konflikter artikulerades ofta icke-personligt, som en attack mot idéer, och även om de kanske inte var produktiva så var de inte så destruktiva som de jag såg senare i den feministiska rörelsen. Man kan omvärdera sina idéer när de blir attackerade, men inte sin person. (Freeman 1976; min översättning)

Freemans citat visar hur risken att det är personer snarare än idéer som fördöms inom den feministiska rörelsen har varit en fråga för feministisk politik även tidigare. Jag skulle emellertid, med utgångspunkt i den förståelse av nyliberalismens konstruktion av det nyliberala ansvariga subjektet som beskrivs av Fahlgren, Mulinari och Sjöstedt Landén, argumentera för att detta fokus på subjektet har blivit mer accentuerat i den politiska kontext som mina informanter befinner sig i. Nyliberalismens fokus på valfrihet, som finner genklang i mina informanters sätt att beskriva den feministiska kritikens funktion, involverar en betoning av det individuella misslyckandet och detta påverkar subjektet genom en subjektiv internalisering och normalisering (Fahlgren, Mulinari och Sjöstedt Landén 2016). När Rut beskriver rädslan för att tala om något på "fel sätt" och att hon "måste säga rätt" så kan hon sägas internalisera kravet på att vara ett politiskt kritiskt subjekt utifrån ett försök att anpassa sig till vad hon antar vara de rådande feministiska normerna. Rädslan att misslyckas som feminist ligger alltid på lur. Hos Rut blir det tydligt hur den feministiska kritiken inom ramarna för ett nyliberalt fokus på subjektet som moraliskt ansvarig på ett individuellt plan blir hämmande. Även om Rut kan ses som påverkad av detta, så erbjuder hon också motstånd mot nyliberalismens passiviserande individuella kritik genom att framhäva vikten av att handla: "Just den grejen, vi måste göra saker hela tiden och då är det väl bättre att man gör någonting istället för att sitta och tänka 'hur ska vi göra, hur ska vi göra?'" Trots att Rut

upplever sig hämmad, försöker hon samtidigt bryta med de begränsningar som den ”kritiska kulturen” sätter. Men det rör sig inte enbart om vad som, enligt en nyliberal logik, blir kritikens objekt. Även mottagandet av kritik kan förstås utifrån denna politiska kontext. Om feministisk subjektivitet, som jag har visat i inledningen till denna artikel, beskrivs som kritisk tenderar den kritik som riktas mot det kritiska feministiska subjektet att bli destabiliserande snarare än utvecklande. Särskilt inom en nyliberal diskurs där det är subjektets ansvar att inte göra fel. Att, utifrån en förståelse av sig själv som kritisk, få kritik innebär att det potentiellt är själva självbilden som ruckas. Amanda beskriver denna risk, när vi talar om hur hon tänker kring relationen mellan kritik och feminism, och beskriver hur denna koppling mellan kritik och feministisk identitet kan bli passiviserande:

A: Och att man inte vågade säga emot de kritiska rösterna, för de har ju rätt och om man själv känner sig kränkt så har man rätt till det. Ska man vara den som tystar, och så blev det som att man kastade ut att ”Du har så mycket makt! Nej, du har så mycket makt” på varandra?

E: Och en rädsla att kritisera någon som pekar ut dig?

A: Ja, och att då säga, sluta vara så taskig vi har jobbat hur mycket som helst vill du vara med istället? Det blev snarare tystnader, och så la man ner. Man är väldigt rädd för att göra fel.

E: Varför?

A: Ja, men hela ens identitet bygger på att göra rätt, att man inte vill skada någon, man vill förbättra världen och helt plötsligt har man exkluderat någon och då är det ju mycket bättre att inte ha gjort någonting än att försöka satsa högt och helt plötsligt är man en förtryckare.

Amanda menar att feministisk identitet ofta bygger på att göra rätt, vilket hon förknippar med att inte exkludera eller skada någon. I förlängningen handlar det om en förmåga att se igenom och på ett personligt plan motverka makt. Risken att utsättas för kritik och att beskrivas som en förtryckare innebär att många, enligt Amanda, hellre väljer att inte göra någonting. I detta exempel skuldbeläggs inte, som jag analyserar det, den som kritiserar som någon som skulle underminera ramarna för ett politiskt projekt genom sin kritik, även om Amanda menar att de feministiska sammanhang hon befinner sig i tenderar

att bli allt för kritiska. Istället illustrerar detta exempel vad som kan hända i ett sammanhang där kritik, och förmågan att vara kritisk, blir en del av subjektets självförståelse. Att få kritik är detsamma som att ha misslyckats att vara det feministiska subjekt man utgav sig för att vara och då är det bättre att inte göra någonting alls för att kunna hålla sin feministiska identitet intakt. Risken att misslyckas som feministiskt subjekt på grund av ”dåliga” eller ”oupplysta” beslut får konsekvensen att mina informanter ofta hellre förblir inaktiva agenter i ett feministiskt kollektiv än riskerar uteslutning eller utanförskap genom att handla (Fahlgren, Mulinari och Sjöstedt Landén 2016: 22).

Den individualisering och internalisering som nyliberalismen för med sig tycks alltså ha betydelse för Ruts och Amandas upplevelser av att engagera sig i feministisk politik och polemik då båda beskriver hur en specifik form av feministisk kritik och krav på att feminismen ska omfatta allt och inte vara en förtryckande och exkluderande praktik kan leda till politisk passivering. Denna passivering kan förstås som kopplad till en feministisk självbild, men även till feministiska sammanhang, som håller subjektet skyldigt för vad som i själva verket skulle kunna förstås som politikens gränser. När politikens antagonistiska aspekter – som Mouffe, Brown och Fraser beskriver dem – inte erkänns som en grundläggande politisk förutsättning finns risken att det blir det enskilda subjektet som hålls ansvarigt för att bedriva ”en obetingad politik”. Då denna politik är omöjlig innebär det att subjektet är dömt

till att misslyckas. Det oskyldiga subjektet blir i detta sammanhang det subjektet som *inte engagerar sig*, vilket i själva verket är det avpolitiserade subjektet som flytt det gemensamma för att ta skydd inom sitt eget kritiska jag. I ett sådant politiskt klimat är det, som Amanda beskriver det, ”mycket bättre att inte ha gjort någonting än att försöka satsa högt och helt plötsligt är man en förtryckare”.

Men samtidigt som mina informanter beskriver hur kritik kan leda till politisk blockering eller hämningar – då den reduceras till ett negativt maktkritiskt moment med fokus på subjektiva misslyckanden – så pekar de också på hur kritiken kan fungera som ett sätt att leda det politiska arbetet framåt genom att utmana idéer och perspektiv i den politiska kampen. På så vis pekar de på hur kritiken kan fungera som ett kitt i skapandet av ett gemensamt diskuterande rum, snarare än som en nyliberal individualisering av politiken. Detta kan ske när kritiken inte handlar om att – som Rut uttrycker det – ”slå ner” på sig själv utan istället blir en del av en process där en egen förståelse och analysen kan utvecklas tillsammans med andra. Det handlar här om positioner som artikuleras, kritiseras och omartikuleras i en kollektiv process: ”Och så säger jag, att jag tycker det här, och så ser jag att någon annan tänker att men du tänkte inte på det här. Och så tänker jag, varför sa jag det, vilket ju egentligen är jättebra för då inser jag ju att, ja just det, varför tänkte jag inte på det.” Utan att grundlägga politikens själva handling, som utifrån ett mouffianskt politikbegrepp måste vara av ett

”positivt slag” kan kritiken vara det som får oss att arbeta om, omvärdera och handla annorlunda – med andra ord – driva politiken framåt utan att vara dess konstituerade element. Men detta förutsätter att vi måste få försöka handla, eller ”testa” som Rut uttrycker det, och i efterhand diskutera vad som kan bli bättre. Här blir kritiken av olika feministiska initiativ och praktiker en del av den reflexiva rättvisa som Fraser framhåller som ett ideal för politiska projekt, som bejakar det öppningsögonblick där normalrättvisan ifrågasätts men också det ögonblick av slutning där ett projekt artikuleras och möjliggör positiv politisk intervention (Fraser 2011: 98). Just denna relation mellan öppning och slutning beskrivs av Lena, när hon beskriver feministiska diskussioner som ett teoretiskt förhandlingshjul:

Ja, jag tror att det måste finnas i något slags teoretiskt arbete, teori är ju en form av generaliseringar, men för att inte hamna i för snäva så kanske man får tänka på dem som ofärdiga, som alltid måste omförhandlas. [...] Jag tänker att det är något slags förhandlingshjul som måste pågå parallellt, det är ofärdiga teorier vi gör, och att vara medveten om det.

Feminismen, som Lena beskriver den i vår intervju, handlar inte om att värna om det individuella utan snarare om att formulera någonting gemensamt bortom det egna. Liksom Mouffe, Brown och Fraser så beskriver Lena emellertid hur detta gemensamma måste vara föremål för ifrågasättanden och utmaningar. Lena beskriver det senare som en nödvändig omförhandling av det egna projektet. Men ifrågasättandet i sig bygger enligt Lena inte politik; tillfälliga slutningar behövs för att ta sig framåt. Det politiska utgörs av de punkter där vi kan hitta ett gemensamt mönster som är under ständig förhandling. Här närmar sig Lenas resonemang det diskursvetenskapliga perspektiv som grundlägger Frasers förståelse av politiskt arbete, den agonistiska politik som Mouffe förespråkar och det framhållandet av politiska ideal som Brown diskuterar, där politik utmanas och utvecklas genom anspråk på skillnad, men utövas när denna skillnad kan förstås och mobiliseras inom ramarna för någonting gemensamt. Politiskt arbete beskrivs som någonting som, för att tala med Mouffe, har att hantera det betingade, vilket betyder att det behöver ett konstruktivt element och inte enbart kan utövas i form av en kritik av de ramar som har satts.

För att kritiken ska få den politiska potential som Rut och Lena lyfter fram menar jag att den måste försöka lösgöra sig från nyliberalismens fokus på det enskilda subjektet och dess prestationer och anta en agonistisk form där det är de politiska gränsdragningarna som utmanas och diskuteras snarare än de politiska subjekt som gör dem, och där den strategiska funktionen i politiska

gränsdragningar erkänns och bejakas utan att därigenom lämnas okritiserade. Men det handlar även, som Fraser poängterar, om att koppla subjektets frihetssträvan till kollektiva kamper, snarare än att förstå frihet som någonting som kan uppnås på en individuell nivå (Fraser 2013: 225). Det är först när frihetsbegreppet blir kollektivt, och enskilda subjekt inte görs ytterst ansvariga för sin egen frihet eller politikens svårigheter, som kritiken kan fungera som en motvikt snarare än något som förstärker nyliberala subjektiveringsprocesser.

Sammanfattning

I de intervjuer som analyseras i den här artikeln beskrivs kritik och feminism som någonting som hör samman, liksom förmågan att vara kritisk beskrivs som en viktig feministisk egenskap. Att utöva feministisk kritik beskrivs därtill som en självtransformerande praktik, där jaget ska ”höja sig över sin egen omynlighet” för att tala med Kant (1992), eller ”välja själv” och ”välja reflekterat” för att tala med mina informanter. Utifrån Asad kan den subjektfokusade kritiktradition som kommer till uttryck i intervjuerna kritiseras som grundad i politiskt problematiska ideal kring ständig transformation av jaget snarare än av världen. Upptagenheten vid jaget binder oss, menar Asad, vid en individualism där vi själva tar på oss ansvaret för att göra gott, eller i det här fallet för att överskrida det givna, istället för att ställa krav på omfördelning och demokratisering (Asad 2013; Brännström 2011: 125). Utifrån de perspektiv på nyliberalismens subjektiveringsprocesser som har diskuterat i artikeln kan det även förstås som ett exempel på den rörelse från frigörelse till frihet som bland annat Harvey identifierar med nyliberalismens omvandling av den progressiva politiken. Det rör sig om en internaliserad form av revolution (Rottenberg 2014: 421), där det är subjektets inställning som står i fokus och subjektet som hålls moraliskt ansvarigt (Fahlgren, Mulinari och Sjöstedt Landén 2016). Samtidigt visar mina informanter på hur kritik inte enbart fungerar apolitiserande, utan istället kan vara oundgängligt för att skapa ett politiskt klimat som rör sig framåt och inte stelnar. Delar av den feministiska kritiken som studerats i den här artikeln fungerar i det avseendet, trots dess samröre med den nyliberala ordningen, som en viktig motpol mot densamma genom att bereda väg för det politiska i Browns, Frasers och Mouffes mening.

Tack

Tack till studiens informanter och till de anonyma granskarna för mycket värdefulla synpunkter på artikelns form och innehåll.

Referenser

- Asad, Talal (2013) Free speech, blasphemy, and secular criticism. Asad, Brown, Butler, Mahmood (red) *Is critique secular? Blasphemy, injury, and free speech*. Fordham: Fordham University Press.
- Asad, Talal, Brown, Wendy, Butler, Judith och Mahmood, Saba (2013) *Is critique secular? Blasphemy, injury, and free speech*. Fordham: Fordham University Press.
- Boltanski, Luc och Chipello, Eve (2005) *The new spirit of capitalism*. London: Verso.
- Brown, Wendy (2008) *Att vinna framtiden åter*. Stockholm: Atlas.
- Brown, Wendy (2001) *Politics out of history*. Princeton: Princeton University Press.
- Brännström, Leila (2011) Den reflekterade olydnadens konst – kritik enligt Michel Foucault. *Fronesis* (36–37): 116–126.
- Brännström, Leila och Tornhill, Sofie (2016) Wendy Brown. Jonsson, Stefan (red) *Samtida politisk teori*. Hågersten: Tankekraft.
- Butler, Judith (2002) What is critique? An essay on Foucault's virtue. Ingram, David (red) *The political: readings in continental philosophy*. London: Basil Blackwell.
- Egeberg Holmgren, Linn (2011). *IngenMansLand – om män som feminister, intervjuframträdanden och passerandets politik*. Uppsala universitet.
- Fahlgren, Siv, Giritli Nygren, Katarina och Johansson, Anders (2016). *Utmaningar – feminismens (o)möjlighet under nyliberalismen*. Malmö: Universus Academic Press.
- Fahlgren, Siv, Mulinari, Diana och Sjöstedt Landén, Angelika (2016) Inledning: Feministiska läsningar av nyliberalism. Fahlgren, Siv, Mulinari, Diana och Sjöstedt Landén (red) *Ambivalenser och maktordningar – feministiska läsningar av nyliberalism*. Göteborg: Makadam.
- Firestone, Shulamith (2015/1970) *The dialectic of sex: the case for feminist revolution*. New York: Verso.
- Fraser, Nancy och Jaeggi, Rahel (2018) *Capitalism – a conversation in critical theory*. London: Verso.
- Fraser, Nancy (2003) Social justice in the age of identity politics: redistribution, recognition, and participation. *Redistribution or recognition? A political-philosophical exchange*. London: Verso.
- Fraser, Nancy (2011) *Rättvisans mått – texter om omfördelning, representation och omfördelning i en globaliserad värld*. Stockholm: Atlas.
- Fraser, Nancy (2013) *Fortunes of feminism – from state-managed capitalism to neoliberal crisis*. London: Verso.
- Freeman, Jo (1976) Trashing – the dark side of sisterhood. *Ms. Magazine* April: 49–51.
- Gålmark, Lisa (2016) *Revolutionens rosenvatten*. Stockholm: Dela.
- Harvey, David (2005). *A brief history of neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Kant, Immanuel (1992) Svar på frågan: vad är upplysning? Östling, Brutus (red) *Vad är upplysning – Kant, Foucault, Habermas, Mendelssohn, Heidegren*. Stockholm: Brutus Östling/Symposium.
- Mahmood, Saba (2012) *Politics of piety – the Islamic revival and the feminist subject*. Princeton: Princeton University Press.
- Mouffe, Chantal (2000) Which ethics for democracy? Graber, Marjorie, Hansson, Beatrice och Walkowitz, L. Rebecca (red) *The turn to ethics*. New York och London: Routledge.

Mouffe, Chantal (2005) *The return of the political*. London: Verso.

Mouffe, Chantal (2016) *Agonistik*. Stockholm: Atlas.

Mukhtar-Landgren, Dalia och Svärd, Per-Anders (2016) Radikal demokrati: hegemoni, antagonism och liberalismens gränser: introduktion till Chantal Mouffe. *Agonistik - Texter om att tänka världen politiskt*. Stockholm: Atlas.

Oksala, Johanna (2011) The neoliberal subject of feminism. *Journal of the British Society for Phenomenology*, 42 (1):104-120.

Olovsdotter Lööv, Anna (2014) *Maskulinitet i feminismens tjänst - dragkingande som praktik, politik och begär*. Lunds universitet.

Power, Nina (2011) *Den endimensionella kvinnan*. Hägersten: Tankekraft.

Rottenberg, Catherine (2014) The rise of neoliberal feminism. *Cultural Studies* 28(3): 418-437.

Sedgwick Kosofsky, Eve (2002) Paranoid reading and reparative reading, or, you are probably so paranoid you think this text is about you. Sedgwick Kosovsky med flera (red) *Touching, Feeling*. Duke: Duke University Press.

Soper, Kate (1989) Feminism as Critique. *New Left Review* (1)176: 91-112, <https://newleftreview.org/1/176/kate-soper-feminism-as-critique> (hämtad den 19 juni 2018).

Wasshede, Cathrine (2010) *Passionerad politik: om motstånd mot heteronormativ könsmacht*. Stockholm: Bokbox.

Wilén, Carl (2017) Om nyliberalismens liv efter döden - en undersökning av nyliberalismens idé och sociala jordmån *Röda rummet* 173-174(1-2): 12-17, <http://www.rodarummet.org/web/2017/07/08/1849/#more-1849> (hämtad 24 maj 2018).

Nyckelord

Kritik, politik, nyliberalism, agonism, feminism

Evelina Johansson

Institutionen för kulturvetenskaper

Göteborgs universitet

Vera Sandberg Allé 8

411 33 Göteborg

E-post: evelina.johansson@gu.se